

Korfordulók krónikái, megtört virágkor

Szabó Gyula: A sátán labdái

(2. rész)

II. kötet: A romlás útjain

A regényfolyam címére itt is van utalás, egyszer csak a forma szerint: „Jó három hét volt csak hátra, hogy kerek négy esztendőre kerekedjék, mint egy labda vagy szerencsegolyó, az az idő” (371). Máskor az eddigieket egy újabb archetipikus-mitikus vonatkozással bővítve: „az ország rendjei Régenben elgurították az 'egység' útjából azt a lábütő követ, amelyet a pogány a sátán labdajaként közéjük gördített” (254).

A viszály, a meghasonlás lett uralkodóvá a török beütés után, különösen pedig II. Rákóczi György halála után Erdélyben. Erről az időszakról szól a II. kötet, Barcsai Ákos idejéről, Kemény János fejedelemségének elejéig, kilátással nyugatibb Európára (főleg Bethlen Miklós tanulmányi útját követve, ahogy a következő kötetekben is), de időről időre emlékeztetve a Krímben tatár fogságot szenvedő egykori erdélyi katonákra, visszatekintve II. Rákóczi Györgyre, de Bethlenre, sőt Bocskaira és még előbbre, jó és rossz időkre. Közben elesik Erdély kulcsa, Nagyvárad, már a regény elején, valamint a regény végére Szamosújvár is. Az elszabaduló romlás, mint az előző kötetnél is rámutattam, jelenvalóvá teszi az archetipikus-mitikus romboló erőket. A fenti idézetben Erisz almájára van utalás. A másik legfontosabb görög-római pogány mítosz a saját gyermekeit felfaló idő: „pogány időkben múltak fogékony ifjú évei, tanulhatta s tapasztalhatta, miként szüli s öli maga a gyermekeit Szaturnusz, a pogány időisten” (171); „A saját magzatait gyilkoló idő kíméletlen törvénye alatt törpült-növekedett, élt-halt, virult és pusztult minden” (313).

A meghasonlás, a kettősség hangsúlyozása végig kíséri *A romlás útjain*t (ahogy a későbbiek, de már az első könyvet is). Sőt, korábbra megy vissza, és a jelenbe nyúlik: „A török birodalom terjeszkedésének éke még ifjú János király ideje előtt hasította bele a Váradhoz közeli keresztény világba azt a két pártra szakadást, amely azóta is alapvető sorskérdése maradt a térségnek” (76). A szójátékokra,

STURM LÁSZLÓ (1967) irodalomtörténész. Szombathelyen egyetemi docens, a *Kortárs* kritikai rovatának szerkesztője.

egybecsengésekre mindig figyelő szerző röviden így fogalmazza meg a harcias nagyvezér és a minden áron békét kereső, az osztrák politikát irányító Portia között az ország helyzetét: „Erdély kereshette a megmaradás útját a harcias Porta és a békés Portia között” (252). Így aztán folyton „sorsdöntő válaszút előtt állt az ország” (309). A merre tovább mikéntjén tűnődő nagyúr bemutatásába ismét szójáték csúszik: „Bécs és Vécs között – Huszton – Rhédei László keseregve nézte a válaszút ködét” (309). A törökbarát politika hozta el Bocskai és Bethlenék korában is a virágkort, II. Rákóczi György is jobban tette volna, ha emellett marad. Nagyvárad eleste, a hatalmasra növelt adó után azonban lehet, egy török elleni általános háború lett volna a megoldás, Zrínyi legalábbis így látta, de már talán a fejedelemséghez ragaszkodó II. Rákóczi György is így vélte jóra fordítani a szerencsétlenséget. Nincs tehát egyértelmű válasz a kor adta kérdésre: „mintegy testamentumként odatette az *Áfiumot* a Bethlen Gábor testamentuma mellé, s a kor emberei valóban a legnagyobb válaszút előtt álltak, amikor dönteni s határozni akartak: melyik utat válasszák a megmaradás útjaként a század két nagy embere által mutatott ellenkező irány láttán” (258).

Bethlen és Zrínyi elvi ellentéte olyan mélységekre mutat, hogy egy szaggatott vonallal meg is szakítja az író az elbeszélést. Új szempontból indul neki a kérdésnek, Apáczai *Encyklopaediája* nyomán bemutatja a korabeli világhelyzetet, Amerika gyarmatosításával, kereszténységen belüli és keresztény-izlám vallási harcokkal, amerikai kíméletlen térítéssel. Ezzel azt is sugallja, hogy az országos gondok megoldására csak tág látókörrrel, a világfolyamatokra rálátva van esély. Másrészt ad egy inkább elbeszélői, mint Apáczaitól eredő értelmezést ezekről a folyamatokról. Én ezt (és a néhány hasonló) értelmezést látom a regényfolyam legvitathatóbb részének, amikor a racionalisztikus, felvilágosult gondolkodás nevében túl leegyszerűsítő képet ad vallásról, korokról, folyamatokról. Bármilyen igaz is, hogy számos babonáság és kegyetlenség történt, az Újvilágban a népirtásig elmenően, a katolicizmus nevében, bármilyen pusztító háborúk tizedelték is Európa lakosságát a 16–17. századi vallásháborúkban, igencsak kétes következtetés ezekkel azonosítani katolicizmust és katolikus középkort: „Kolumbusz földrajzi kerekességű felfedezése mellett a gondolkodó emberi fejet is mind merészebben kezdték felfedezni, gömbölyítette a reformáció a középkori sötétségben ijesztővé laposodott katolikus főt, hogy annyival is könnyebben nyújthassa át a pogány Szulimán a szablyáját a repedt keresztény pajzson, a protestáns reformáció és katolikus ellenreformáció szakadásán, olyan egyidejűleg, hogy szinte azt lehetett volna ítélni: az Ázsiából kiáradó és kiterjedő pogány hatalom nyomta ki a keresztény világot a középkori vak hitből, hogy megláthassa magának, a maga odábbterjedésére az addig ismeretlen pogány Újvilágot. S ha arra a hódító útra a kereszt jelével vitték a kardot, a középkor dogmabilincsből szabadult szellemnek nem kellett új és ismeretlen kontinensre mennie, hogy sokszor kiegyenesített kaszákkal és felgyújtott kastélyok tüzének fényénél keresse a kiutat abból a középkori kereszties pokolból, amelyen nem múlt volna, hogy kiírta az emberből azt, ami emberi, miután a bizonytalan

mennyország ígéreténél biztosabb valósággá igyekezett tenni a földi életet mint siralomvölgyet. Az, hogy a pápista dogma mintegy ösztöneit felismerő és ösztöneit legyőzni tudó állatnak tekintette az embert, nemes nézet lett volna, ha a gyakorlatban nem fajul odáig, hogy az ösztönöket azok hordozóival együtt akarja kiirtani” (266–267). A sötét háttér előtt fénylik az utókornak igazán az egykori erdélyi béke és aranykor a maga vallási türelmével. A katolicizmustól elszakadó protestantizmus kezdeti ágai után az unitarizmusig egyre racionálisabb lesz a hit, és ez a racionalitás tűnik a szerző mércéjének: „az erdélyi palánta volt az irtóháborúk és máglyák és hitgyomlálások Európájában az a páratlan rózsa, amely a hitszabadság, a vallási türelem sokszínűségében virult. Nem született a hitvajúdás Európájában olyan valamennyire is életképes irányzat, amelynek a magja csakhamar ne fogant volna meg az erdélyi szabad szellem méhében s a vallási türelem melegénél. [...] kihajthatott a sajátos, egyedi s éppen a legszabadabb hitszellemű erdélyi irányzat: az unitarizmus” (272).

Aki nem ért egyet az író néhány sommás ítéletével, az mentheti azzal, hogy itt főleg a felvilágosodás előszelét hozó, Descartes-követő Apáczai szellemében beszél; számos jogos kritikát fogalmaz meg; a kor elvárásai, esetleg a cenzúra megkívánhatott ilyesmit; Szabó Gyula maga is unitárius volt, maga felé hajlott a keze. A lényegi mentséget két másik dologban látom. Egyrészt az elmondottakat is lehet árnyaltabban értelmezni. Az, hogy „nyomta ki a keresztényi világot a középkori vakhitből” például akár azt is jelentheti önmagában, hogy nem a középkor volt vakhit a maga teljességében, hanem a pogányság (és a reformáció) a középkori igaz hit mellett kétségtelenül létező és gyakran fölerősödő téves utaktól tántorította el az újabb kort. Másrészt és főleg: ezek a sommás ítéletek igen ritkák a regényben, és bőven ellensúlyozzák banálisnak tűnő értelemkultuszukat a máshol szintén azonosuló ihlettel előadott, jóval gyakoribb részek, amelyek a világ kiismerhetetlenségéről, a jelenségek mágikus egybeeséséről, misztikus nézetekről, vallási igazságokról szólnak. Talán hiányolnánk is a kaotikus kavargásban, ha nem bukkanna föl az észszerűség kínáló programja.

A hasadás a sátán labdája. Az ellenszer, az eszményi állapot pedig az „egyszívűség” (amennyiben helyes döntés mellett áll ki az egység). A korabeli dokumentumokban is az egyik fő cél az egység létrehozása, igaz, a cél nem mindig, sőt általában nem áll összhangban az eszközökkel: „s ha Vásárhelyen olyan szépen szólt a prefáció az egyenetlenség megszűnéséről, indulhatott egy esztendő múlva Kemény János be ugyanoda azzal a ‘véggel’, hogy megpróbálja legalább egy év múlva valósággá tenni a prefációt, mint akiben ‘verejtékezve’ feltámadt az a Rákóczi, aki az ‘egyességet’ tartotta a dolog szívének, de azt a legnagyobb egyenetlenség árán is erőszakolta” (216). Az egység reménye, illetve a Bocskai, majd Bethlen megvalósította egység emléke általában pihe-nőpontot jelentenek a csapások sorozatában, idilli ellenpontot, elbeszéléstechnikailag pedig késleltetésként szolgálnak, a kibontakozás lehetőségével kecseg-

tetnek, mielőtt a sátán labdája gurulna tovább. Hasonló pihenőpontokat jelent a csapások között például Bethlen Miklós Európa-járása, annak tapasztalatai, ámulásai.

A széthúzó, folyamatos vészben élő Erdély azonban szakadatlan káoszba süllyed, tehetetlenné válik a rombolás erőivel szemben, egyfajta világvégét, ahogy a korabeliek gyakran írják, „végső veszedelmet” él meg. Apokaliptikussá válnak az események, a görög-római mitológia archetípusai mellett a bibliaiak is megelevenednek: „nem múlatják el, hogy szakadást ‘szerezhessenek’, s így a szakadásnak ez a kilátása volt az újabb szakadéknak az a pereme, az orosz-lánveremnek az a széle, ahonnan nézhette Dániel, hogy ha az ördög már elszabadult a láncról Hátszegen, indulnak-e errefelé Bécsből a mentőangyalok” (391). Kimondatlanul végig jelen van a világ vége, de kimondva is néha: „lehetetlen volt nem megírni az ország székhelyének, Fehérvárnak világvége-hangulatú pusztulását” (49). (Persze, az apokalipszist itt inkább a szó köznapi értelmében veszi, „agónia”-ként [168] amely csak az elszabaduló borzalmakra és a vég fenyegetésére tekint, nem a bibliai értelemben, amely az igazak számára a végső reményt is jelenti.)

A kiélezett helyzetekben az emberi élet, a jellem alapszabályai is jobban kirajzolódnak, és ezek a ráismerések némi rendet visznek a kavargásba. Ilyen felismerések például: „a megmaradás ösztöne a legfőbb törvény” (52); „Barcsai sokszor, mióta a kemény és szoros kondíciókkal a fejedelemségét felvette, igen sokszor kész voltát is nyilvánította, hogy leteszi, de most, hogy érezte elvesztésének veszélyét, tőle szokatlan keménységgel, de a hatalmukat vesztők szokása szerint lépett fel megtartásáért” (183); „1658 őszén írt jóslásképpen Barcsairól Telekinek: ‘Oly fen repülő madár nem lehet az ég alatt, kinek földre nem kellene szállani’” (201); „rajta is betelhet a hatalmon lévők gyakori sorsa: mikor látszólag legnagyobb diadalukat ülik, akkor áll a dolguk leginkább ‘re infecta’-kudarca” (217); „a kevélységet romlás követi és a lélek az ‘eset előtt’ fuvalkodik fel” (318). A saturnusi utódelnyelés itt is megjelenik mint szabályszerűség: „A saját magzatait gyilkoló idő kíméletlen törvénye alatt törpült-növekedett, élt-halt, virult és pusztult minden” (313).

Az általános szabályok sajátos együttest alkotnak az aprólékosságig menő részletekkel. Az életszabályok a dokumentumokban, és így a szerzői szövegekben is keverednek a disznólopás, a lókérés, az egészségi gondok és hasonlók felemlegetésével. Tűnődhetünk: az általános kikerekíti a mindennapi-konkrétat? Az általános csak felleng a realitás darabossága fölött? Szétszakad gondolkodás és létezés, kiegészíti egymást, vagy egy harmóniát hozó új szintre emelésük után kiált?

Hasonló töprengésre ad módot a saját szavakat régi kifejezésekkel együtt gördítő elbeszélői stílus is, amely a többnyire hosszú mondatokban átvett és sajátot, konkrétat és általánost, tényt és vélekedést halmoz egybe. Nem nagyon lehetne mondani, ami ilyenkor adódna, hogy az író ezeket egybe ötvözné, inkább szándékosan meghagyja őket a maguk tömörszerűségében, vállalja, hogy

darabosnak érezzük a mondatokat. Ezzel illeszkedik a dokumentumok képközponti kifejezőmódjához (és a saját gyermekkorából hozott hagyományos paraszti látásmódjához?), amely inkább a láttatást, mint a logikai egyneműséget vagy az andalító stílusegységet tekinti üdvösnek. A tények, események, idézetek áradása asszociációkat hív elő, ezeknek a képzettársításoknak inkább versekre, mint hagyományos elbeszélésre emlékeztető logikája van. A jelenségek vagy a kifejezésük közben föl villanó ismétlődéseket, hasonlóságokat az elbeszélő demonstratívan föl-fölragadja és tovább gombolyítja, a szemünk előtt avatja őket motívummá. A ciklikusság megmutatása ennek az egyik véglete lehet, a másik a szójátékszerű egybecsengések megragadása. A már idézett „Porta – Portia”, „Bécs – Vécs” mellett lépten-nyomon ilyen szójátéokra bukkanunk, hol a hangzás, hol a jelentés válik kiindulássá: „Kemény János mindezek ellenére inkább latolgatni szeretett, mint ’latorkodni’” (207); „Volt, akinek lába kezesség jóvoltából szabadult a vasból” (382). Mindamellett az ilyesféle váratlan kapcsolatok groteszk erőltetettsége vagy mosolyogtató ötletessége sem hozza be a feloldó, megkönnyebbitő humort. Szabó Gyula művének egyik jellemzője a humor hiánya. A szakadatlan koncentráció nem engedi meg, hogy más nézőpontba ugorva kilépjünk a katasztrófából, hogy viszonylagosnak lássuk a veszteségeket. Ahogy idézett írásában Szilágyi István is kiemeli, Szabó Mórícz örököse, és nem Tamásié (vagy például Mikszáth-é). Ő a legritkábban engedi meg az enyhítő humort. A kiutat csak végiggondolt tervezetekben látja: a bölcs kormányzás Bethlen Gábor-i, a hadi bölcsesség Zrínyi-féle, a közműveltség Apáczai mutatta eszményében. Amikor ezek nem lehetségesek már, akkor pedig a megmaradás esélyeiben és a szaporodás biológiájában. Az utóbbi, Teleki szerelmi vágyakozása lesz a kötet végkicsengése.

Bár az ellenpontoszerű természeti részekben azért felcsillan néha a humor is. Például a méhekről szólván: „az ezeken a napokon kieresztett méhek ’erősek, kemények, győzedelmeskedők, serény gyűjtők, vidámak, jó egészségesek, kövérek, szorgalmatosak, szaporodók, tiszták és igen takarékosak lesznek’ – mintegy a méhek ’tizenegy parancsolatát’ teljesítik –, míg a péntek napi kibocsátással parázna-parazita bohém életmód regulája lenne úrrá rajtuk: ’barátságosak, igen szerelmesek, egymáshoz vendégségben járók, imitt-amott mulatozók, időtöltők, heverők és restek’” (314).

A képszerű és sokat egybemarkoló stílushoz foghatóan kizökentő, elgondolkodtató szerepe van az irodalmiság, a csináltság érzékeltetésének is. A kötet előbeszédszerű bevezetésében ír a szerző az irodalom kiemelkedő szerepéről a múlt áthagyományozásában, odáig menően, hogy a vallási örökélet esetleges hiányában az irodalmi emlékezetet köti össze a „sejt-örökkévalóság”-gal: „ha a tagadásnak azzal a szentségtörő szentenciájával húzódtunk oda, hogy végül is nincs más örök élet, csak ez: ha igyekszünk, míg élünk, megélni a magunkéval együtt az elődök életét is, abban a reményben, hogy a mi életünket szintén megélik majd az utódok [...] van sejtünk, és az ott volt, élt már akárhány századdal ezelőtt is az időben, s ily módon ’sejtkortársai’ voltunk Kemény Boldizsárnak,

a Király utcai leánynak, Rhédei Lászlónak” (8). A régi szövegeket meglevenítve a múltat is néminemű szövegnek érzékeli az elbeszélő: „Bonchida és Nagyvárad: ez volt a két pont, ahonnan az ország sorsának továbbfordulását várni lehetett, de a fordulás útja-iránya még a holnap titkában volt, mint egy megfogalmazandó gondolat a kettőspont után” (33). A történelem márványából, a dokumentumok nyelvkincséből a szemünk előtt kifejtett hasonlatok, metaforák, képek, ívek az írói értelemkeresésre és értelemadásra irányítják a figyelmet. Ami mindig egy kicsit önkényes, egy kicsit erőltetett, tehát mindig megkérdőjelezhető, viszont következetes és elmélyült írói szerep észlelésekor komolyan is veendő. Az irodalom kiemelkedő méltósága mellett állandóan ott kísért a kép-mutogató mutatványos vásáriassága.

A helyzet egyre kilátástalanabbá és átláthatatlanabbá fordulásával a korábbi kötet motívumai mellett újak is előtérbe kerülnek. Kiemelkedik közülük a világ sokértelműségét és a beavatottak iránti bizalmat, a beavatatlanok iránti bizalmatlanságot egyaránt éreztető titok, a csapdahelyzetet kifejező háló és a sors forgandóságát hagyományosan jelző szerencsekerék. A két ellenség közé szorult helyzet megfogalmazása gyakran az „elől víz, hátul tűz”. A legutóbbiban említett két elem külön-külön is számos ízben bukkan föl, például a török által fölperzselt települések vagy Bethlen Miklós majdnem vízbe fúlása, illetve ebből következő víziszonya kapcsán.

III. kötet: Órás fejedelem

„Egyszerűbb és hatásosabb volna – amellet sok olvasó is kényelmesebb olvasnivalót kapna kézbe –, ha a búsképű Don Quijote mókásabb-hamisabb módján támasztanók fel a múltat” – kezdi a harmadik kötetet szokásos előszóféle ön-értelmezéssel az író. Először kissé zavarba ejtő, mit ért ezen, nem egyértelmű, mire megy ki a sok felidézett történetdarab és kép a spanyol lovag regényéből. Aztán, ha figyelmesen (újra)olvassuk, itt is kiderül, nem zavaros, hanem összetett és sűrű és egy egyszerű ítéletre nehezen visszametszhető, amit mond. Ha mégis megpróbáljuk röviden összegezni, akkor arról van szó, hogy elutasítja a múltba menekülő, a múltat megszépítő „romantikus képzelgések”-et (5). Ehelyett hangot ad az író a korabeli embereknek, belevet az események sodrásába. Így jóval kevésbé átlátható, kevésbé uralható a múlt, de a maga összetettségében és tragikumában jelenvalóbb. A saját írói módszerének a rövid összefoglalását adja a „donkihótizmus” elutasítása után: „az utókori maradék is gyakran odaáll a partra kritizálni a vízbe haló elődöket, mikor segítségként egy szalmaszálát sem nyújthat be. Történelmi igazság azonban ebből a szalmaszálnyújtó igyekezetből éppoly kevésbé lenne, mint a szalmaszállal fújt színes buborékokból. Ezeknél a parti műveleteknél – kritikáknál vagy biztatásoknál – valamivel többet akkor tehet a ’boldogtalan maradék’, ha maga is beáll az árba [...], aki egyszerűen halott ősei, hozzátartozói eleven életét, szenvedésteli sorsát, életük

valóságát keresi. Abban a valóságban valahol a tanulságos történelmi igazságnak is ott kell lennie. Ez a valóság, mint a megélt sors emléke, nem kenyérhez mérhető szükséglete a létnek, de anélkül olyan egy közösség, mint a sérült vagy meghibásodott funkciójú agy, amely emlékező képességét elvesztette. Az elődök 'föld alatt való csontjai kényszerítenek bennünket, hogy emberek lennénk' – mondták ők is" (8–9).

Szabó Gyula tehát nem a megtalált, hanem a keresett igazság nevében alkot, a közösség öntudatát kívánja helyre zökkenteni a valóság hú feltárással. Innen a sok értelmezéslehetőség végigjárása. És ezért zavaró kissé, mikor az elbeszélő a saját nevében megnyilatkozva, némileg leegyszerűsítő, szimplán materialisztikus nézeteknek ad hangot. Ezek egy lehetséges értelmezésként jogosultak, de kiemelt elbeszélői véleményként inkább alul-, mint felülmúlják az elbeszélő által megidézett korabeli (ritkábban: szakirodalmi) véleményeket. Itt is vannak ilyen vitatható mozzanatok: némileg talán akkor is, amikor – Apáczai dicsőítésének részeként – felmagasztalja a testit és lelkit szétválasztó és mindkettőt mechanizáló Descartes-ot, illetve, és főleg, amikor a felvilágosodás szellemében a létharc föl nem ismeréséből adódó vigaszként fogja föl a transzcendenciát: „mely az egészet tartotta, az anyagi érték és a hadi fegyver volt. Ezt [...] érezték sorsszerűségnek, mint ahogy valóban ezeken a fokokon járkált fel-alá kinek-kinek a sorsa itt lenn a földön, s mivel az eséseket-emelkedéseket sokszor nem értették, magyarázatért az égnek támasztották a létrát, s azzal megadóan megértettek mindent” (90). Jól érzékeltetik ezek a mozzanatok a felvilágosodást előkészítő kor szellemiségének egyik szeletét, de írói azonosulásra kevésnek tűnnek. Akkor is, ha a sok kiismerhetetlen előjel, véletlenül próféciának bizonyuló mondás (itt is: Telekiné szájából), hamis reményt keltő jövőbelátás (egy „vén székely bölcs” jósolja: „nemcsak ezek romolnak, kik Erdélyben vannak, de mindenütt az egész világon való pogányság az napságtól fogva romolni és veszni kezd [...] csak ezen a héten virágozik szerencséjük, de tovább nem tart”, 115) szédítő kavargásában kívánczik is az ember az egyszerű, akár leegyszerűsített igazságok után. Szerencsére, ritkák és némileg többértelműek ezek a túlzottan visszametsző megállapítások, és alig észrevehetőek a kor gazdag gondolatvilágának megidézése közben.

Az előbeszéd után a fiatal Bethlen Miklós nyugat-európai tanulmányútjának további eseményei, majd a Kemény János számára kedvező mozzanatok számbavétele ismét némi derűt, reményt hoz a komor események közé. Ismét úgy tűnik, van remény a helyzet normalizálására. Ám ezúttal is csalóka a napfény, csak késlekedik az újabb katasztrófa. Kemény János fejedelemként próbálja tovább vinni II. Rákóczi György német segítségben bízó törökellenes politikáját, de a németek őt is hamar cserbenhagyják, és végül a Segesvár melletti csatában végzi be életét (pontosabban eltűnt, holttestét nem találták meg – kinek ne jutna eszébe, Segesvárról is, Petőfi?).

Kemény halála körülbelül a kötet aranymetszéspontján íratik le. Ez alkalom az elbeszélőnek, hogy hosszabban megálljon és összegezzen. Kemény, ha nem

is teljesen eszményi, de a kort megtestesítő nagy ember: „Az ő halála valóban attól volt mindennekfölött végzetes, hogy egy nagy mű romhalmaza temette maga alá. Egész élete, s kivált a kezdet és a vég – fogantatásának és halálának körülménye és módja – valóságos jelképe volt az országsorsnak pusztulástól pusztulásig” (267).

Többen vannak az ország sorsát jelképező alakok. Székely Mózes egykori fejedelem is ilyen volt: „Sorsa 'ábrázolta' az országét, amely szintén folyton háborúzott és folyton futott” (156). Székely korának lenyomataként, Zrínyi pedig korát átlátó, magában megértő és uralni képes személyiségként válik jelképpé: „Alakja ekkor már szimbólumként magasodott ki a sok té s tova járás ködéből, a szándékok szálainak kuszaságából” (345). Az előbbi a kort megtestesítő, az utóbbi az eszményi alakok közé tartozik (utóbbiakról már volt szó, közéjük tartozik a regényben Zrínyi mellett még a regényidő közelmúltjából Bethlen, jelenéből Apáczai). A regényfolyam egészét végigkísérő és így központivá váló szereplő, Teleki is inkább ilyen korjellemző, mint eszményi ember: „emelkedett és esett folyton aszerint, ahogy annak az oldalnak a dolga emelkedett és esett, amelyet szolgált, annyira, hogy ami a Rákóczi és Kemény oldalán öt éve történt, annak megmérésére Teleki sorsa szolgáltatta a legmegbízhatóbb és legérzékenyebb mérőeszközt. [...] Neki, ha meg akarta pályáját futni, szüntelenül az egyik fél legfelső helyei körül kellett forgolódnia” (296).

Teleki, de általában a nép kapcsán merül föl a vesztesben élő korok nagy kérdése: gyávaság vagy okosság-e az alkalmazkodás, az alkalmankénti megfutamodás („Meg is vallotta őszintén mindig a csatákba indulás előtt élettársainak: ne féltsék őt [...] elszalad, ha lehet”, 296). Ha a vezetőknél ez némileg kétes beállítódás is, a végzet uralta, paradox korokban, amelyeknek „választási szabadsága az ország sorsára nézve mindössze annyi: 'a sok rossz között melyik kisebb’” (282), vagy még annyi sem, illetve a nép többsége számára ez jelenti a megmaradás esélyét. A barlangokba, erdőkbe menekülő kisemberekben ösztönné vált ez a tudás: „életük is megmaradhat és tovább mehet a barlang erős mészkőfalai között, anélkül hogy az hősiesség vagy szégyen lenne. Példák helyett azonban emlékek s ösztönök voltak bennük: eleik sorsát élték tovább, akiknek annyit kellett csak nemrég is félniük s futniuk” (142). Szabó Gyula ebben a kötetben népmondákat is idéz (főleg saját szülőföldjéről, szemérmesen jelezve szűkebb hovatartozását), általuk a hatalmi és műveltségbeli elit tudásköréből kilépve egy másfajta, azokhoz képest naivnak ható tudatformát állít elénk, amelynek megvannak a maga saját szempontjai és igazságai.

Kemény János azonban az a vezető, aki következetesen végigjárva az útját, a kor legformátumosabb lenyomatává válik, aki majdnem eszményi, de végül inkább csak korjellemző alak. Halála szimbolikusan is korforduló, és mint az utolsó török ellen forduló fejedelemé valóságosan is az: „Korfordulat és nagy változás volt Kemény János 'megveretése'; szinte mindenkit a dolgok summázására készítetett az a visszás rendelés, hogy kinek óráig való megmaradását sem remélték a fejedelemségben, az maradt, s kinek székével új korszakot

reméltek, nyomtalanul odalett. 'Kemény küzdelmes élete és halála egy korszakot zárt be Erdély történetében', vélte az egyik summázás, s ezen az agykérgen a gondolat összekapcsolhatta Kemény János életének kezdetét és végét úgy is, mint az ország életének két fekete korszakát, a századnak azt a két nagy irtó háborúját, amelynek elsőjét a német, másodikát a török hadak hozták az országra" (277); „Ezeket a nyomorító falakat és kényszerítő körülményeket Kemény János látta és szenvedte legjobban, mert ő volt az, aki a legnagyobb tehetetlenségérzet mellett is megpróbálta a lehetetlent: kiszabadulni ezekből a falszorításokból és kényszerúségekből. Vele ünnepelték utoljára a fejedelmválasztás szabadságának örömeit az ország rendei" (282).

A végzetesség állandóan jelen van az eseményekben, és különösen gyakran kap említést a Kemény sorsát értelmező összegzésben: „Öt év telt el azóta, hogy II. Rákóczi György megindult végzetes lengyelországi útjára" (268); „Aranyosmedgyesen január 23-án – a 'végzetes napon' – nem tudhatták, hogy mit művelt a fátum aznap Nagyszőlősnél" (268); „ott a két hatalmas fal, amely közt szorultak, s így valóságos 'végzet könyve' lett, hogy a szabadulni vágyók fejjel mentek a falnak" (282) stb.

Kemény halála után marad a tehetetlenül a török kezében lévő Apafi Mihály, aki alatt később végre, újabb veszteségek és áldozatok után, de valamelyest helyreáll majd néhány év múlva a béke, viszonylag megnyugszik a szétroncsolt ország sorsa pár évtizedre. Ő az „órák fejedeleme", mert szabadidejében szeret órákkal bíbelődni. Forog tovább a „szerencsekerék", immár mint óraszerkezet, és így mégis némileg a kiismerhetőség, a valóságmegragadás esélyét keltve az előhangban: „egy órakedvelő, elmés óraszerkezetekben gyönyörködő jámbor embert ültetett a fejedelmi székbe a portai óriás, s ez a tény még pontosabb igazításra, beállításra készíti az utókori szándékot: valóságos szerkezetében, kerekeivel látni a múlt időt, mint egy órát, amelyben mintha megannyi szerencsekerék forogna, apró recékkel egymásba kapaszkodva" (12). Nap és Hold szimbolikája szintén a szerencsekerék módjára jelzi a sors forgandóságát: „A hold a nagyobb közösség – a székelység – címerében is ott volt, s ha a magáncímerben a szomorú változások jelképes ábrázolása lehetett, a közösség nagyobb tömegére annál súlyosabb mértékben ráillett a jelkép. A székelység címerében azonban nap is volt a hold mellett, s ez magánsorsok ezreire sugározta szét az éltető meleg vigasz-szimbólumát" (160–161).

A Kemény élete végi és halála utáni eseményeket túlnyomóan a „Hold" világitja meg. Ezt érzékeltetik a szokott motívumok, illetve az itt előtérbe kerülők. A sorsalakítás minimum felé csökkenését a két fal, illetve ajtó közé szorultság érzékelteti: „a földi állapot miatt, amelyben két nagy külső erő mintegy ajtó közé szorítva érezte a Kárpátok körül élőkkel, hogy már-már semmi hatalmuk nincs a sorsgolyóbis forgatásában" (403). Továbbra is gyakran olvasunk tűz és víz fenyegetéseiről, a labirintus pedig a világ kiismerhetetlenségének a kifejezője: „Nehéz labirintusban, konstantinápolyi kanyarral, de csak ment valahogy a távoli vizes országba a szülőháza csupa tűz levegőjű históriája" (361).

(Mint a motívumok többsége, ez sem csak az utókor leleménye, már a korabeli dokumentumokban is megtalálható, onnan is gyakran idézi az író.) A sziszüphoszi hiábavaló erőfeszítés itt is feltűnik (Keményhez és Zrínyihez kapcsolva). Gyakran fonódnak egybe az ismert motívumok, mint például a következő rövid részben, ahol fátum, párkák fonala, szekér, háló, szerencse kereke „gubancolódik” egybe (hogyan az ezután következő, itt nem idézett részben a rokoni kapcsolatok szövevényét is egyfajta labirintusként mutassa be az író): „Éppen egy évvel előbb, amikor Teleki Mihály házasodott másodszor, Apafiné egy hintóját küldte volt az esküvőre, s lehet, ez is a fátum kezének műve volt most, hogy Bornemisza Anna, aki azóta fejedelemasszony lett, Drinápolyból kapjon ahelyett más kocsit, fejedelmibbet, ha már úgy fordult az aranykerék, hogy arra a Barcsai-féle kocsira Bánffy Ágnes, a volt fejedelemasszony immár semmiképpen sem tarthatott számot. Hihetetlen gubancolódással s mégis tartós szálakkal tudta a fátumkéz szőni a hálót” (323).

A kötet végén egy csaló tűnik föl, aki elhiteti a fiát elvesztő nemesemberrel, hogy ő a saját eltűnt fia, mert bár az eredeti fiúval ellentétben ő nem tud írni-olvasni, a szeme színe sem olyan, de a fiú egykori inasaként több bennfentes vonást tud róla. Jelzi ez a történet az általános bizonytalanságot, a veszteségek fájdalmában eláradó önámítást, egyben odafesti a nagy történelmi események mögé a levelekben is feltáruló magánélet egy újabb jellemző szeletét. A legvége azonban megint Teleki házi boldogságát, megmentő termékenységét veszi témául, a mindennekfölött reményt adó megmaradást.

IV. kötet: Rozsda a kardon

Az első oldalak itt is az írás jelene és a megidézett múlt közti hidakról szólnak, megint hangsúlyos őszi kiindulással (ami az V. kötet előszava szerint valóban az íráskezdés ideje volt Szabó Gyulának, aki tavasztól őszi inkább kertet művelt, mint írt). A környező helyeket egykori történelmi fordulók helyszínékként pásztázza, és ráébreszt újólag: abban, hogy a korok egybeérhetnek, döntő szerepe van az írás csodájának.

Már a bevezetőben több motívum lép be a megszokottak közül. A szerencsekerék rögtön az első bekezdésben, egy ritka természeti leírásban. Az eddig emberre, országra vetített forgandóság egy pillanatra rávillan az emberen túli létezés nagy ismeretlenére: „Beért a szőlő, szerették a darazsak is, egészen belebányásztak a szőlőszem héjába, a lakmározás mámoren közben úgy lehetett derékba nyisszantani őket a metszőollóval, ahogy a mennykő csap az élőlénybe, sorsgolyóvízzé változtatva ily módon a szőlőbogyót” (5). Korán föltűnik „háromszáznegyvenhat esztendő” (5) távlatán tünődve a „pogányok időistene, Saturnus” (7), aki a saját teremtményeit falja föl.

A mulandóság elleni harcként magasztosul föl az írás megörökítő ereje. A korszak jelentős írói sűrű egymásutánban jönnek elő a kötet elején, de kevésbé

sűrűn az egész regényfolyamban föl-fölbukkannak. Apáczai és Zrínyi a fő igazodási pont, de Bethlen Miklós és Kemény János visszaemlékezése is gyakori forrás, akárcsak a korszak levelezése. Utóbbi is szépirodalmi rangú. Meg nem nevezett szakirodalomból idéz az elbeszélő (a 20. századi, ritkán igénybe vett szakirodalmat mindig név nélkül idézi) a kor levelezését és történetírását illetően: „A levélírás magyar nyelven a 16. század második felében kezdett elterjedni, a 17. század első felében pedig erőteljes virágzásnak indult... a 17. századi Erdély legkiválóbb levélírója, önmaga íródeákja és diplomatája Bethlen Gábor fejedelem volt... levelezése valóságos kincsesbányája a 17. századi magyar nyelvnek... A 17. században az erdélyi irodalmi műveltség legvonzóbb, legtermékenyebb területe a történetírás. Mintha a világi széppróza és költészet visszaszorítotttsága miatt felgyülemlett alkotó energiák mind a történetírás vérkeringését táplálták, frissítették, erősítették volna: eddig soha nem látott bőségben áradtak az egyszerű kronológiai feljegyzések, útleírások, naplók, önéletrajzok és tudományos igényű történelmi munkák... tudták, hogy az emberi élet, az egész történelem szakadatlan változás és pusztulás, és ennek ellenállni egyedül az írás örökkévalósága képes” (14). Ami emberileg, történelmileg dermesztő döbbenet, az olykor talán elmélyítője, haszna az irodalomnak: „Maga a kor, az élt és szenvedett história is olyan volt, hogy ettől külön belső kényszerré vált a betűbeli 'gyónás': szinte mindent áthatott a szenvedélyes eszmélés, amelylyel a kor embere minden addiginál mélyebben kereste a választ a lét sorskérdéseire s az élet értelmére” (14). A történetírás, a visszaemlékezések mélységét árnyalja és teszi még érzékletesebbé a levelek, naplók érdekességekre, magán-dolgokra jobban irányuló figyelme: „fia, a tízéves Zsigmond pedig 1632 márciusában azt írta: '[...] igen szakadoz a mennyezeti a házunknak.' Az ilyen szakadozó házmennyezet nemigen kerül a nagyobb szakadozásokat tárgyaló história lapjaira, holott a legnagyobb történelmi családok-házak sorsa is az élet egyszerű, mindennapi dolgaiban olyan, mint minden más egyszerű emberi lét [...] A históriaírás holtabb betűje sok lapon megírta, hogy Rákóczi Zsigmond volt az első, aki a Rákóczi-házból az erdélyi fejedelmi udvarba ült, de ez a nem mindennapi esemény Sepsi Laczkó Máté mindennapi létet jegyző betűi nyomán sarjad életté” (18–19) (majd idézi Sepsi időjárásról, növények fejlődéséről szóló bejegyzések közé iktatott tudósítását Bocskai haláláról és az új fejedelem megválasztásáról). Szabó Gyula ennek szellemében a nagyobb összefüggésekre kielezített történetírást is kiaknázza, de jóval gyakrabban idéz leveleket, naplókat.

Az irodalmilag nem jegyzett levelezők, naplóírók mellett legalábbis említés szintjén megjelenik a regényfolyamban a kor szinte minden írója, akit számon tart a korszak irodalomtörténete, legyen történetíró, visszaemlékező, fordító, értekezéssíró, költő vagy prédikátor. A negyedik kötet elején különösen sűrű irodalmi listát állít elénk. A legtöbbet citált Zrínyi és Apáczai mellett föltűnik Haller János, Szepsi Csombor Márton, Geleji Katona István, Misztótfalusi Kis Miklós, Medgyesi Pál, Laskai János, Pápai Páriz Ferenc, Enyedi Pál, Prágai András.

Az írástudók és az írások már-már kultikus tisztelete újabb szempontot ad az olvasónak. Fölfogható *A sátán labdái* úgy, mint a 17. századi magyar irodalom regénye, a kor irodalmának történeti-művelődéstörténeti keretbe ágyazott meg-elevenítése. Előtérben azzal a mindig újra aktuális kérdéssel, miként reagálhat az író a „nagy derékbatörésre”. A kifejezés olyan mondatban szerepel, amely rögtön két alkotói magatartást említ föl: „De a század derekán túl – éppen a nagy derékbatörés után – már-már Zrínyinek is csontjába rekedt a tűz attól a fájdalomtól, hogy nem tudja fegyverbe, páncélba, vasba öltöztetni a ’rongyollott’ nemzetet, a század vége felé pedig Kis Miklós – akinek végképp nem volt tehetségében hazája mellett kardot kötni fel – egészen elszomorodott-megtört pillantással nézett vissza a század évtizedeire” (41).

A kor közös kincséről, az erőteljes nyelvről egy rövid, ám lényegi megállapítást találunk a bevezető részben, ami a tanulmányom elején idézett Csiki László véleményével együtt, miszerint a „tősgyökeres” nyelv a természetközelség és az élénkebb közösségi kapcsolatok következménye, a lényegre tapint: „Itt, az érzések-indulatok világában nem volt sivár az anyanyelv” (10).

A derékbatörés korszakforduló: „Záródott a történelmi korszak, de a kulcs keservesen fordult: az új nemzedék élet s halál közt vergődött abban az állapotban, amit a halott nemzedék hagyott maga után” (90); „Apafi fejedelemségében-uralkodásában is nevezetes fordulatot hoztak ezek a júniusi napok: miközben a közel kétesztendei ellenségeskedés után az ellentábor egyik oszlopos fője, Bánffi Dénes odament hozzá az udvarába, Kucsuk, aki táborával másfél esztendőn át védte-őrizte őt, s élte-fogyatta az országot, kifelé ment az országból” (185). Békésebb idők jönnek, de már egy csonkult, felprédált, jelentéktelenné váló Erdélyre, ahol a múlt példája és a jövő reménye a vigasz. Szabó idézi a Medgyesi Pál 1657-es prédikációját idéző Szalárdi János krónikáját: „de azt merem, az én uramnak, a kinek követségében, hiszem, hogy járok, nevében igirni: [...] fel-támad még egyszer a setétből a mi világosságunk, és homályosságunk olyan leszen mint a dél, s támaszt még a nagy kegyelmű uristen ugyan magunk közül, a kik romlás építőinek fognak neveztetni! Legyen, legyen Amen” (108).

Teleki Mihály szintén ekkor húzódik a végképp reménytelenné vált ügy mellől a győztesek mellé: „egész életre kiható fordulat kezdetét jelentette Teleki hányatott sorsában: az átállás, a hitváltoztatás kényes és bonyolult politikai-lelki folyamatát indította el” (127). Nem árulásról van szó, hanem józan belátásról. A másik oldal is ennek szellemében kész a bocsánatra. Telekinek különösen sokat segítenek a másik táborban lévő asszonyok, akik közt sok rokona, főleg a fejedelemasszony egyengeti a tehetséges diplomata befogadásának útját („Teleki okkal mondhatta volna, hogy sorsa a párkák kezébe került”, 127).

A korábbi kötetben labirintusszerű rokoni szövevény itt megtartónak mutatkozik, ha nem is patyolattisztaságúnak: „Tágult lassan Apafi szűk udvara, az Apafi-atyafiak után gyűlni kezdtek a fejedelmi fazék köré a Bornemissza-atyafiak is: ha az elmúlt esztendőkből, a meghasonlások fájdalmai között, annyit

panaszolták, hogy még atyafiak sem élhetnek egymással atyafiságosképpen, most Apafi udvara valóságos rokoni körként nyomta rá a pecsétet Erdély sorsára. A vérontásig menő sok ellenségeskedés után most előtérbe került a vérségi kapcsolat, de a gyűlölség és meghasonlás előző eláradásai nyomán annyi volt benne az ördögi sár, hogy a rokoni affekciót még azoknak is nagy nyomatékkal kellett bizonygatniuk, akik – mint Teleki és Bánffi – a legbizalmasabb barátokként álltak végig egy párton” (183). Most sokaknak a fejedelmi bocsánat őszinteségében való hit és kétely latolgatása okozhat álmatlan éjszakákat, úgy hogy továbbra is „malomkövek között őrlődtek” (138). Hiszen ahogy gyaníthatóan Kemény lelkén száradt uralkodása elején Barcsai Ákos vére, Apafi is nagy valószínűséggel gyanítható a kiváló – és éppen ezért riválissá válható – Haller Gábor törökök általi váratlan kivégzése mögött felbújtó gyanánt.

Mindenek ellenére végre beállt a rég várt békesség. Telekinek a hármas szám jegyében: „e három nagybányai hűséglevéllel – mint egy szentháromságos fogadalommal – éltre-halálra elkötelezte magát Teleki Mihály Apafi Mihálynak, s vele annak a 'játszódtató erdélyi tündérvilág'-nak, amely Apafi Mihály uralkodását annyira emlékeztetése tette. Ahogy a családalapításban két haláleset után Vér Judit lett a végső megállapodás, ahhoz hasonlóan lett a fejedelemszolgálatban két gazdavesztés után Apafi az az úr, akinek életfogytig való alázatos és hűséges szolgálatát ajánlhatta Teleki” (151). (Nem csak a számok, a nevek felfigyeltető egyezéseire is ügyel a szerző. Miként korábban kitért a két Rákóczi fejedelem györgységére, megemlíti azt is, hogy az Apafi kor két meghatározó személyisége egyaránt Mihály.)

Bethlen Miklós utazását használja föl az író, hogy párhuzamot és ellentétet állítson a két kis ország, az egykor még viszonylagos virágzást élő Erdély és a szerencsés sorsú Hollandia között. Míg itt „az egész ország 'desperatióban' tengett” (217), ott a siker, a gyarapodás korszaka kezdődik.

A kötet legvége, immár menetrendszerűen, a Teleki család gyarapodását tárgyalja.

V. kötet: A béke hamuja

A záró kötet a szokásosaknál hosszabb és ezúttal *Előszók* címmel elkülönített bevezetővel indul, mivel a szerzőnek külön ki kellett térnie az igencsak kése-delmes megjelenés okaira. Az *Előszók* végén árulja el azt is, hogy a megvalósult regényfolyam az eredeti tervek szerint csak az első „ciklus” lett volna: „a 'második ciklus' öt kötete egyszer s mindenkorra 'homályba veszett', annak ellenére, hogy abban a 'záró ötödiknek' a címe – Bethlen Kata kora és sorsa körvonalazódván az elején még fürkészt 'homályban' – az lett volna, hogy *A lélek bástyái*” (XVI. oldal /az előszó oldalszámait római számok jelölik/). Ugy tűnik tehát, a végkicsengés az lett volna, hogy a leomlott hatalom helyett belsőleg kell és lehet őrizni a kinti-benti hazát. Ám ha ez volt a cél, az mégis megvalósult,

hiszen az eszményi (és néha a kevésbé eszményi) alakok szerepeltetése végig ezt sugallta, és az eredeti befejezéshez hozzáírt körülbelül harminc oldal (erről is a bevezetés szól), az új zárás szimbolikus telítettségével ezt zengeti tovább. *A béke hamujában* Zrínyi a középponti alak, hangos sikerei és az osztrák politika és katonai vezetés általi kiszorítása, majd halála és temetése. A többi kötetből eltérően itt az események jelentős része Erdély területén kívül játszódik, a királyi Magyarország és a hódoltság területén. Követi az elbeszélő a török hadjárat útvonalát, bemutatja Érsekújvár elestét, Zrínyinek az osztrák akadályok miatt sikertelen kanizsai ostromát, Zrínyiújvár pusztulását. A külső helyszín azt is jelzi, hogy Erdély sorsa már nagyrészt nem Erdélyben dől el, illetve betekintést ad – a török mellett – a Habsburg hatalmi politikába is, amelynek leleplező végeredménye a „szégyenletes” vasvári béke. És bár Erdélynek hosszú évek után először sikerül elkerülni a hadakozást, a vasvári békében a két nagyhatalom a fontos erdélyi erősség, Székelyhíd lerombolásában is megegyezik, egyértelművé téve, hogy már valóban csak labda a kis fejedelemség a sátáninak bizonyuló hatalmasságok kezeiben (vagy lábainál): „Hét esztendőn át folyt a külső és belső háború, legtöbbször ‘árvíz gyanánt’ folyó vérrel, míg elhozta az idő azt az esztendőt Erdélybe, amikor sem az országba nem jött be, sem onnan nem ment ki had. Most már csupán olyan ‘hadakozásra’ indultak az ország vitézei, amelynek ‘sikeres kimeneteleképpen’ az ország határán belül földig le kellett rontani saját hadierővel az ország végvárát, egy olyan hadakozás békefolyományaként, amelyben Erdély egyetlen katonával sem vett részt” (431). Keserű tehát az első békeév szája is. De a regényvéget uraló karácsony és évforduló, mint már korábban említettem, jelzi a reménytelenségben a reményt, hogy talán a sötétség mélyén születik ismét fény.

Az események lehetséges értelmezéséhez ezúttal is két végpontot vesz föl az író. Az egyik a Descartes–Apáczai-féle racionalizmus. Ám ez sem teljesen fordul le a hit ösvényéről, jelezve, hogy a felvilágosodás sivár észkultusza, fejlődéselképzelése csak az egyik út innen, a másik egy mélyebb hit is lehetne: „A sok évszázados katolicizmushoz – ‘avas pápistasághoz’ – képest a kálvinizmus – ‘az evangéliumi igaz tudománynak tiszta folyása’ – az emberi gondolkodás jelentős megújulása volt, de Descartes tudományokat ‘feltudakozó’ elméjének ‘csiklandása’ mellett még ez az Európát keresztül-kasul megháborító [...] ‘igaz tudomány’ is útzáródásnak és korlátba rekesztésnek bizonyult. Jóllehet ‘az Ige mellől’ a kételkedő Descartes sem ‘lépett el’ [...] az igéből, az isteni nyilvánkoztatásból indult ki, de ő ‘továbbtudakozódva’ mélyebbre hatolt az ige értelmébe, az isteni titokba” (174). A másik pólus a végzet kiszámíthatatlansága. Zrínyi halála veti föl többek között ezt a lehetőséget: „Hosszú esztendőkön át a legorvabb agyarak közt tusakodott a nemzetséges megmaradásért, és mikor már úgy látszott, hogy minden a legkedvezőbbben ‘öszvegyűlt’ a nagy csorba megépítésére – az idő, az alkalom, a nemzet készsége, az ő génusza –, akkor éppen az ‘oltalmazó’ égből esett le a szerencsétlenség mennyköve, őt is, a nemzetet is a fátum ‘alsó kerekére’ verve, ahol a vadkan – a ‘vak szerencse’ égi hatalmának

bósz megtestesítőjeként – ráamarta a fejére a sok évszázados szentenciát: 'mindnyájan végzetünk rabjai vagyunk'" (409). Legsikeresebben Bethlen Gábor és Zrínyi (korábban Mátyás király stb.) tudták egyesíteni a kristálytisza gondolkodást az isteni beláthatatlan rendelés számításba vételével, de mint a példák bizonyítják, ez sem óvta meg őket a saját személyüket vagy (Bethlen esetében) a műüket fenyegető romlástól. Az író saját monumentális vállalkozásának is a magasabb értelmét fogalmazza meg, amikor Zrínyiről írva az eleven múltismeretben sejteti a kiútra esélyt adó tisztánlátással és elkötelezettséggel egyesült tetterő egyik feltételét: „Ő volt az, aki költőként is, hadvezérként is a legmélyebb múlttudattal tette magáévá az ősök történelmét, aki az egyéni és közösségi lét legidegibb összefonódásában élte újra a történelem időjárását" (10). Zrínyit jellemezve írja le az elbeszélő az eszményi beállítottságot is, amely a távlatos és elmélyült ismereteket a helyzetudathoz rugalmasan alkalmazkodó módszerekként alkalmazza, a végső célokat és elkötelezettséget mindvégig szem előtt tartva: „Nem kalodázta Zrínyi a hadnagy fejét változatlan érvényű regulákba, ellenkezőleg: kiszabadítva minden merev regulából, a 'sok mesterség' tudományára tanította, az ember és a világ sokarcúságának a képe szerint kereste a mintaképet. Kivételesen mély és széles látókörrrel, minden emberi tehetséget felszabadító s a létküzdelem szolgálatába állító szellemmel kötötte egymáshoz ebben a mintakép-keresésben és -alkotásban gondolkörének karikáit, s így jutott el az észbeli okosságtól a szívbeli bátorsáig, az eszes változóképeség erényétől a tettekészségbeli állandóság erényéig: mivel a küzdőtéren általában *semmi* nem szentenciázható bele egyetlen megálló regulába, ezért *mindent* ésszel kell megvizsgálni minden oldalról, és ahogy *örökké* változnak a dolgok s változania kell magának a hadnagynak az idő és alkalom parancsa szerint, úgy nem lehet *soha* szünete a munkálkodásnak, fáradozásnak, tusakodásnak, a világ 'keverésének'" (36).

A történelmi – és általában: az egyetemes emberi – alaphelyzetet jellemző motívumok itt is megtalálhatóak. Különösen a világ kiismerhetetlenségét érzékeltető labirintus-motívum gyakori. Ez stílusmeghatározó is, ahogy az elbeszélő maga hívja föl a figyelmet Teleki kapcsán, de bizonyos tekintetben saját irányára is érvényesen: „Sok törléssel, javítással, mintegy labirintus-stílusban fogalmazta meg Teleki a válaszát Kászoni leveleire, s ment tovább [...] az erdélyi labirintusban" (80). Az útvesztő mégsem kell, hogy végzetes legyen. A mitikus történet Ariadne-fonala az elmélyülő és kiterjedő tudás lehet, biztat az elbeszélő: „Tanult fők, tudós férfiak, tanítómesterek sodorták kézről kézre, nemzedékről nemzedékre a bölcsesség Ariadne-fonalát hazájuk-nemzetük számára" (154). A motívumnak ezt az oldalát emeli ki az *Előszavak* is: „a szereplők gyakori képhasználatát követve – nemcsak a történet esemény-labirintusának rajzára, de az útvesztőből kivezető Ariadne-fonal gondolat szálainak ábrázolására is törekedett a kötet" (XI. oldal).

A *béke hamujában* többször, részletezőbben tekint vissza az elbeszélő a megelőző eseményekre, például Mohácsra, Bocskaira, de a még korábbiakra is, mint

a többi kötetben. Így – és a nyugat-európai földrajzi-szellemi távlattal – lesz a kötet széles látókörű összegzője a tágabb korszak nagy romlásának, romlásainak. Az előzmények beemelését maga az író indokolja meg kései előszavában: „elkerülhetetlenné vált a visszahátrálás az ‘alapokig’. Ugyanis a léthelyzet, amely az 1664. esztendő beálltával [...] a döntő változás ígéretével telt meg, egy századok óta állandósult léthelyzet volt. Ahhoz tehát, hogy a változás ígéretének valóságát mint akkori ‘jelenidejűséget’ utókori szívvel s értelemmel is át lehessen élni – és ezen belül Zrínyi Miklós történelmi nagyságát és nemzetsorssal egybefonódott egyéni tragédiáját a lehető legkortársibb közelségben látni lehessen –, szükségessé vált a századok óta állandósult veszélyhelyzetnek a hozzáalapo- zása a sorozat derekához” (IV. oldal). A versidézetek száma és jellege pedig az érzelmi felfokozottságot festi alá. Különösen nyilvánvaló ez a Zrínyi halálát sirató sorok esetében.

Az előszóban az író tréfás komolysággal egy újabb műfaji ötletet vet föl. Miután leírja, hogy célja „a száraz tényeken kívül a mögöttük rejtőző hangulatvilág, érzelmek, a történelem vetülete a hétköznapi emberre, az akkori nyelvezet, viselet, beszédstílus” megelevenítése volt, fölveti: „az összekötő szöveg pedig... egy szenvedélyes útikalauz tolmácsolásához hasonlít” (XIII. oldal).

Végszó

Mit kezdünk egy ilyen nemcsak monumentalitása, hanem stílusa, történelemismeretre számító mivolta miatt is nehéz, ám műfajteremtő és kiemelkedő regényfolyammal. Hagyjuk meg néhány olvasó ingyenc élvezetének? Erre az érdeklődésre mindenesetre lehet számítani. De talán tananyaggá is lehetne itt-ott tenni, esélyt adva a szélesebb körű fölfedezésére. Itt azt javasolnám, hogy aki ilyenre vállalkozik, csak az első kötetet olvastassa. Ha valaki megkedveli, előbb-utóbb valószínűleg tovább lép. Egy kötet még belátható, nem eleve elriasztó. És a lényeg ebből is látható. Ahogy Móricz Erdély-trilógiájából is, amikor tananyag (volt?), az első kötetet szokták csak föladni.

Már említettem, hogy például Szilágyi István szerint Szabó Gyula a Móricz-féle hagyományt folytatja. *A sátán labdáit*, ha tágabb folyamatokba akarjuk sorolni, a Móricz-trilógia folytatásának tekinthetjük, időben tulajdonképpen azt viszi tovább. Ott a romlásból megtalált kiút a téma, itt a virágzást lerontó romlás. Láng Gusztáv állítja tágabb perspektívába a móríci örökséget (és hívja föl a figyelmet egyúttal Kós Károly *Varju nemzetségére* is mint viszonyítási pontra): „S ebben az útkeresésben már nemcsak Kós munkájának tagadva folytatója, hanem sarkítva példázza azokat a lehetőségeket is, amelyeket Móricz Erdély-trilógiája nyitott a magyar történelmi regény előtt. [...] Móricz Erdélye ehhez (a történelmi mellékszereplőt középpontba állító Walter Scott-i módszerhez – Sturm László) képest keres (már Kós előtt) új műfaji lehetőségeket, regényhőssé

avatva a személyiséget, s ezzel a dokumentumok, a tényszerűen értelmezett történelmi hűség medrébe szorítva az epikus fikciót. [...] Szabó Gyula munkája ezt a kezdeményt viszi a logikusnak tűnő végpontig. Addig, ameddig a kortárs valóságot ábrázoló próza már korábban eljutott: a teljes fikció-nélküliségig” (Láng, i. m. 155–157). Szabó Gyula történelemszemléletének és stílusának pedig alighanem Szilágyi István történelmi regényeire (mindenekelőtt a talán főművei között is főműnek tekinthető *Hollóidőre*) lehetett jótékony hatása.

A kutatás a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének finanszírozásával és megbízásából készült.

Csoóri Sándor sírjánál halálának egyéves évfordulóján Papp Endre, Falusi Márton, Kovács Nóra, Ablonczy László és Nagy András között